

pisarzy-emigrantów. Rozprawa ta jest interesująca także z uwagi na precyzyjną i syntetyczną prezentację niejednorodnego pod względem artystycznym oblicza rosyjskiego piarstwa emigracyjnego. Niewątpliwie sięgną po nią z zainteresowaniem nie tylko czytelnicy pasjonujący się dwudziestowieczną literaturą europejską, lecz również badacze literaturoznawcy.

Małgorzata Matecka
Katedra Literatur Słowiańskich KUL

Idee w Rosji. Leksykon rosyjsko-polsko-angielski, red. A. de Lazari, t. V, Łódź: Ibidem 2003, ss. 412.

W roku 2003 ukazał się kolejny, piąty już, tom leksykonu *Idee w Rosji*, dedykowany pamięci Andrzeja Drawicza. Redaktorem wszystkich pięciu tomów jest Andrzej de Lazari, kierujący Interdyscyplinarnym Zespołem Badań Sowieologicznych Uniwersytetu Łódzkiego. Pięciotomowe dzieło jest najobszerniejszą publikacją tej grupy naukowców, działającej od 1995 roku i mającej na swoim koncie już 23 inne pozycje książkowe. W części wstępnej piątego tomu zamieszczono m. in. fragmenty obszernej recenzji poprzednich tomów leksykonu autorstwa Bożeny Żejmo. Z tego tekstu, opatrzonego tytułem *Zamiast wstępu*, dowiadujemy się, że Zespół Badań Sowieologicznych „podjął próbę wniknięcia w istotę problemów, które sami Rosjanie nazwali «przeklętymi»”. Naukowcy od samego początku zdawali sobie sprawę z faktu, że prowadzenie badań nad trudnymi kwestiami ze sfery idei na gruncie rosyjskim będzie budzić wiele dyskusji. Ta kontrowersyjność była wręcz założona przez inicjatorów edycji. Redaktorzy konsekwentnie realizują pierwotny zamysł poprzez wprowadzenie do 5. tomu trzech różnorodnych głosów oceniających dotychczasowe części leksykonu. Równolegle z artykułem Żejmo znajdują się: rosyjski tekst Iwana Zadoroźnika i angielskie – M. de Courtena, P. Schooyena, A. Simonsa, E. van der Zweerde'a i F. Nethercotta, które przy ogólnej przychylności względem podjętej przez łódzkich badaczy inicjatywy, zawierają także wiele krytycznych uwag. Polska recenzentka dodatkowo przywołała wypowiedzi wielu polskich i zagranicznych naukowców na temat metody badawczej i sposobu opisu wybranych przez twórców *Leksykonu*. Z zacytowanych fragmentów wynika, że *Idee w Rosji* są pozycją ważną i prekursorską, chociaż niewolną od wielu braków czy niedopatrzeń, które jednak nie obniżają jej rangi. Podobnego zdania jest autor rosyjskiej recenzji, zamieszczonej w części wstępnej – Iwan Zadoroźnik. Badacz wyraża potrzebę poszerzenia indeksu haseł oraz rzetelnie wylicza błędy i niekonsekwencje autorów. Jednocześnie stawia przedsięwzięcie łódzkich naukowców w rzędzie najważniejszych

pozycji poświęconych historii idei i myśli rosyjskiej, które zostały wydane w XX w. Autorzy leksykonu *Idee w Rosji* są przez rosyjskiego recenzenta zaprezentowani jako kontynuatorzy tradycji naukowych Iwanowa-Razumnika, D. Owsianiko-Kulikowskiego, G. Plechanowa czy T. Marsaka, które, po okresie rozkwitu na początku zeszłego wieku, zostały gwałtownie przerwane przez przewrót październikowy. Według Zadoroźnika problematyka podjęta przez autorów leksykonu jest bardzo ważna dla rozwoju badań nad Rosją i jej kulturą na Zachodzie, ale i w samej Rosji, przez wiele lat pozostającej pod wpływem materializmu dialektycznego. Według rosyjskiego badacza wyznacza wręcz nowy – postsowieologiczny – etap badań rusycystycznych, wolny od nacisku ideologii, a skupiony na ideach. Wzorem poprzednich tomów omawianej pozycji w czwartej kolumnie umieszczono wykaz tekstów źródłowych i lektur pomocniczych. Również część wstępna, złożona ze wspomnianych trzech artykułów, jest zaopatrzona w bibliografię, zawierającą dokładny spis recenzji poszczególnych tomów leksykonu oraz wcześniejszego przedsięwzięcia Interdyscyplinarnego Zespołu Badań Sowieologicznych – słownika *Mentalność rosyjska*. Recenzowana pozycja wyposażona jest w aneks, składający się z pięciu dodatkowych artykułów, które według redaktorów zostaną włączone w następną edycję.

W gronie 50 autorów 5. tomu leksykonu *Idee w Rosji* przeważają uczeni zagraniczni (31 osób). Większość tego zespołu stanowią filolodzy (20 osób) i filozofowie (14 osób), ale oprócz nich na liście autorów można znaleźć również historyków, historyków idei, religioznawców i teologów. *Leksykon* składa się z 79 artykułów w trzech ekwiwalentnych wersjach językowych, charakteryzujących 75 haseł, ułożonych według rosyjskiego porządku alfabetycznego. Piąty tom edycji stanowi uzupełnienie poprzednich części, które wzięte razem stanowią zharmonizowaną całość. Oznacza to, że w omawianym tomie obok nowych, bardzo ważnych materiałów zamieszczono hasła, które można uznać za rozwinięcie problemów poruszanych poprzednich częściach.

Największą grupę haseł stanowią hasła osobowe. Spośród 30 postaci zaprezentowanych w omawianej części *Leksykonu* znajdują się działacze religijni (im poświęcono najwięcej, bo 8 artykułów), filozofowie (7 artykułów), pisarze (5 artykułów), a także wybitne postaci historyczne (np. Napoleon I), uczeni i artyści (np. Michał Wrubel). Hasło *Włodzimierz I Wielki* składa się z dwóch artykułów znacznie różniących się od siebie w ocenie krzewiciela prawosławia na Rusi. Autor pierwszego artykułu, Andrzej Andrusiewicz, podkreśla zasługi władcy dla powstania państwa staroruskiego, liczącego się na arenie międzynarodowej. Włodzimierz jawi się tu jako niezmordowany rzecznik misji chrześcijańskiej, fundator licznych świątyń, który umożliwił rozwój bogatej kultury staroruskiej oraz stworzył warunki do powstania nowego modelu społeczeństwa. W omawianym tekście zwrócono także uwagę, że Włodzimierz I realizował zasady życia zgodnego z ewangelią, kierując się w działalności państwowej zawsze miłosierdziem i litością. Dzięki wyjątkowej postawie chrześcijańskiej książę został w XIII w.

kanonizowany przez cerkiew i obdarzony zaszczytnym tytułem – równy Apostołom (*rawnoapostolnyj*).

W drugim artykule poświęconym księciu kijowskiemu, autorstwa Władysława Arżanuchina, czytamy, że postać Włodzimierza może być rozpatrywana w aspekcie historycznym oraz metafizycznym. Historyczny wizerunek księcia powstał w wyniku przyjęcia chrztu i wyboru wiary dla mieszkańców Rusi. Sens metafizyczny postaci Włodzimierza polega na tym, że wyznacza ona swego rodzaju paradygmat dziejów Rusi i Rosji. Okazuje się bowiem, że Włodzimierz I zapoczątkował praktykę odgórnego wprowadzania radykalnych zmian społecznych, która potem była kontynuowana przez najśłynniejszych rosyjskich reformatorów i rewolucjonistów. Z tej racji Włodzimierz I został postawiony w jednym szeregu z Iwanem Groźnym, Piotrem I i Włodzimierzem Leninem. Według Arżanuchina bardzo pozytywnie oceniany przez latopisarzy fakt „wyboru wiary” przez Włodzimierza należy odczytać jako dowód pragmatycznego podejścia ruskiego władcy do kwestii przyjęcia chrztu. Autor artykułu zwraca uwagę, że książę wybrał nie tylko wiarę o najpiękniejszym obrządku, ale także tę, która gwarantowała podporządkowanie władzy religijnej zwierzchnictwu państwa. W tym kontekście przyjęcie chrztu przez Włodzimierza można odczytać nie jako akt nawrócenia, ale dowód pragmatyzmu i uznania przydatności wiary w procesie tworzenia silnego państwa. Kodeks Cerkiewny podporządkował religię idei państwowej i „otworzył drogę do pojmowania chrześcijaństwa jako narodowej i społecznej doktryny ratunku”. Arżanuchin stwierdza, że działanie Włodzimierza Wielkiego doprowadziło do rozłamu w kulturze rosyjskiej: powstała kultura „dzienna” – sankcjonowana przez duchownych, i „nocna” – odwołująca się do marzeń i fantazji, nie akceptowana przez Cerkiew. Połączenie ideologii państwowej z religią odbiło się także na charakterze narodowym i doprowadziło do takich charakterystycznych rosyjskich zjawisk, jak odejście od Cerkwi (*roskoł*) i tułaczka (*strannichestwo*). Autor przyznaje, że Wielki Książę Kijowski stał się wzorem dla wielu pokoleń działaczy religijnych i politycznych.

Bardzo liczna grupa haseł recenzowanego tomu odnosi się do szeroko pojętej duchowości i religii. Problematykę tę poruszają artykuły zatytułowane: *Cerkiew, Cerkiew – świątynia, Chiliazm, Pokora, Nowa Świadomość Religijna, Zagraniczna Cerkiew Rosyjska, Pielgrzymowanie, Masoneria, Jezuici* itd. Na szczególną uwagę zasługuje w tym miejscu hasło *Ikona*, prezentujące w syntetyczny sposób historię kultu świętych obrazów w Kościele prawosławnym. Autor, Henryk Paprocki, podkreśla wieloaspektowość problematyki ikony w Rosji, skupiając się na jej znaczeniu teologicznym. Pierwotnie ikona mogła być bowiem obrazem pogańskim i chrześcijańskim, a także oznaczać obraz Boży w człowieku. Podstawą kultu ikon w Kościele prawosławnym są decyzje VII Soboru Powszechnego w Nicei, oparte się na Piśmie św. i tekstach Ojców Kościoła. Według definicji nicejskich „ikona dąży do ukazania archetypu, który boski artysta ukształtował w akcie stworzenia i podkreśla prawdę ikony wobec Wcielenia”. W tym kontekście Bóg jawi się jako „Archetyp”, „Pierwowzór”, „Ikona każdej ikony” lub też, według

definicji Pseudo-Dionizego Aeropagity, „Meta-Ikona”. Autor artykułu jest zdania, że ikonoklazm, który ogarnął Kościół prawosławny w VIII i IX w., był wymierzony przeciw „realizmowi wcielenia”. W tekście przedstawiono teologiczną wykładnię wielokrotnie powtarzających się sporów między zwolennikami i wrogami kultu ikon. Następnie H. Paprocki koncentruje się na wymowie świętego obrazu, który „pokazuje nam niejako rzeczywistość zbawioną” i „jest dowodem tryumfu ludzkiej świadomości nad katastrofą egzystencji empirycznej”. Ikona, a raczej szereg ikon tworzących ikonostas, stanowi integralną część cerkwi, która „jest uobecnieniem rzeczywistości transcendentnej”. Paprocki zwraca także uwagę na merytoryczne podobieństwo ikony i liturgii, rozumianej, za św. Maksymem Wyznawcą, jako cykl obrazów ukazujących przyszłe królestwo Boże oraz „wszechświat jednoczący się z Absolutem”. Na Rusi dyskusje na temat kultu ikony rozpoczęły się dopiero w XVI w. (kiedy Sobór Stogławy zanegował możliwość przedstawienia Bóstwa) i trwały do początku wieku XX. Autor prezentowanego hasła wymienia nazwiska słynnych badaczy i teologów zajmujących się problematyką ikony (m.in. N. Kondakowa, P. Florenskiego, L. Uspińskiego), a także analizuje krótko status ikony w praktyce religijnej Rosjan.

Wśród pozostałych artykułów zamieszczonych w *Leksykonie* da się wydzielić dużą grupę haseł, które można by określić jako ogólne czy kulturologiczne „po prostu”. Dotyczą one bowiem idei z pogranicza obyczajowości, historii, polityki i filozofii. Do tej grupy można by zaliczyć takie hasła, jak *Złoty wiek*, *Filozofia jako typ twórczości*, *Neokantyzm*, *Mieszczanństwo*, *Idea Rosyjska*, *Utopia*, „*Ja*” (*jako problem rosyjskiej samowiedzy*), *Błazeństwo i szaleństwo w Chrystusie*, „*Prostoj narod*”, *Wódka*. Warto zwrócić uwagę na hasło *Święta Ruś*, któremu poświęcono aż dwa artykuły. Autorzy obydwu tekstów podkreślają związek, jaki łączy ideę Świętej Rusi z folklorem rosyjskim i sferą religijności. W pierwszym artykule autor, Jerzy Faryno, zwraca uwagę na znaczenie Świętej Rusi dla rozwoju innych wielkich konceptów kultury rosyjskiej (np. świętości i poczwiennictwa) oraz temporalną dwuznaczność omawianego pojęcia. Jest bowiem Święta Ruś pojmowana przez Rosjan jako stan pierwotny i ostateczny cel, przeszłość i przyszłość. Drugi tekst, autorstwa Andrzeja Andrusiewicza, podkreśla religijną proweniencję badanej formuły i jej ogromny wpływ na rozwój państwowości rosyjskiej. Według polskiego badacza pojęcie Świętej Rusi ma dwa przeciwne aspekty, charakterystyczne dla późniejszych dziejów Rosji: miłość i srogość. W artykule tym idea Świętej Rusi została mocno osadzona w historii jako efekt określonej działalności ukierunkowanej na cel, jakim było umocnienie władzy carskiej. W proponowanym ujęciu Święta Ruś znów pojawia się jako stan z przeszłości i upragniony w przyszłości. Jednak tym razem jest ona bardzo silnie związana z ideą państwową.

Na uwagę zasługuje także hasło *Filozofia jako typ twórczości*, w którym Konstantin Isupow podjął próbę charakterystyki dróg rozwoju filozofii na gruncie rosyjskim. W omawianym artykule podkreślono związek między formowaniem kultury rosyjskiej i wykształceniem się swoistych sposobów filozofowania. Według Isupowa na charakter

filozofii rosyjskiej w początkowym stadium rozwoju wpłynęły pisma patrystyczne, tradycje Kościoła bizantyjskiego i zachodniego, a także spuścizna masońska i fenomen *jurordstwa*. Dwa ostatnie czynniki szczególnie odbiły się na twórczości filozoficznej, m.in. poprzez koncentrację na metaświadomości i metawartościach. Wielkie znaczenie dla ukształtowania się specyficznych form filozofowania miała także teologia apofatyczna, za sprawą której, zdaniem autora artykułu, słowo filozofa zyskało siłę upomnienia, proroctwa, wielki ładunek patosu, mesjańską siłę i przypominało słowo apostoelskie. Isupow podkreśla, że wielki nacisk na myślicieli rosyjskich wywierała również władza państwowa. Jako przykład modyfikującego, a nawet niszczącego wpływu władzy na twórczość filozoficzną Autor przytacza *casus* Czaadajewa. Isupow poświęca wiele uwagi kwestii wzajemnych wpływów i różnic między filozofią rosyjską a zachodnią. Rozbieżności można zaobserwować chociażby w pojmowaniu zadań i wyborze metod filozofii. Na Zachodzie zmierza ona w kierunku ustalenia drogą analizy skończonych systemów, natomiast na Wschodzie zaobserwować można dążenie do odkrycia nieskończonego tekstu oraz do syntezy wiedzy i życia. W kontekście wymienionych celów Autor rozpatruje poszukiwania jednego porządkującego słowa, jakie proponowali np. S. Bułhakow, W. Sołowjow czy A. Chomiakow. Filozofię zachodnią odróżnia od rosyjskiej również schemat rozwoju. Dla Zachodu charakterystyczna jest przemienność epok, podczas gdy w Rosji obserwuje się ciągłe odwołania do osobistego doświadczenia religijnego. W proponowanym tekście wykazano również liczne wpływy zachodnich filozofów na myślicieli rosyjskich. Autor zwrócił jednak uwagę, że obce idee, adaptowane przez Rosjan, często zyskiwały zupełnie nowy i odmienny charakter. Warty podkreślenia jest również udział pisarzy rosyjskich w rozwoju twórczości filozoficznej oraz powstanie zupełnie nowego typu filozofii na przełomie XIX i XX w., a mianowicie krytyki filozoficznej. Interesującą analizę rosyjskiej twórczości filozoficznej zamykają uwagi poświęcone dorobkowi myślicieli emigracyjnych pierwszej fali.

W wyżej wspomnianej grupie ogólnych haseł kulturologicznych można jeszcze wyodrębnić krąg pojęć związanych z literaturą, takich jak: *Sentymentalizm*, *Kółka literackie*, *Wielka i wolna Małpia Łoża* A. Riemizowa, *Bracia Serafiońscy*, *„Mały człowiek”*. Warto zatrzymać się na hasle *Sentymentalizm*, zaprezentowanym na zasadzie dwugłosu Olgi Gonczarowej i Natalii Szalmy. Artykuł Gonczarowej koncentruje się na głównych założeniach tego prądu kulturowego, który najsilniej zaznaczył się w literaturze. Według Autorki sentymentalizm był reakcją na racjonalistyczną koncepcję człowieka, która nie uwzględniała wartości każdej jednostki ludzkiej. Rozwój prądu był związany z ideami J. J. Rousseau'a oraz twórczością M. Karamzina. Sentymentalizm zwrócił uwagę na piękno przyrody oraz wartość uczuć i przeżyć duchowych w życiu człowieka. Gonczarowa podkreśla, że w sentymentalizmie po raz pierwszy pojawiło się zagadnienie „małego człowieka”, a także kult poniżonych i pokrzywdzonych. Nastąpiło także przewartościowanie opozycji centrum–prowincja, które umożliwiło bujny rozwój dworców ziemiańskich i kultury „szlacheckich gniazd”. Zdaniem rosyjskiej badaczki estety-

ka i poetyka sentymentalizmu oddziaływały na epokę romantyzmu, ale także wpłynęły na twórczość F. Dostojewskiego, L. Tołstoja i dwudziestowiecznych „pisarzy wiejskich”.

Szalma natomiast przedstawia sentymentalizm przede wszystkim jako kierunek literacki. Autorka wymienia głównych reprezentantów sentymentalizmu w Rosji oraz warunki jego powstania. Podobnie jak Gonczarowa podkreśla, że sentymentalizm dostrzegł „wartość jednostki bez względu na jej przynależność społeczną”. Autorka prezentuje również te cechy poetyki kierunku (takie jak: przekształcenie uczucia w powierzchowną czułość, bagatelizowanie cech osobowościowych, zastąpienie rozumu rozsądkiem), które uważa za negatywne. Według Szalmy znacznie mniejszy jest zasięg oddziaływania sentymentalizmu. Badaczka wymienia bowiem tylko twórców, na których sentymentalizm wywarł bezpośredni wpływ – W. Żukowskiego, K. Batiuskowa i A. Puszkina.

Piąta część *Leksykonu* zawiera również trójjęzyczny indeks haseł, który odnosi się tylko do omawianej pozycji. Pewnym utrudnieniem dla czytelnika jest brak zmodyfikowanego indeksu wszystkich dotychczasowych tomów. Taki wykaz został zamieszczony części czwartej i pozwala szybko zorientować się w zawartości tomów I-IV. Polifoniczność założona przez inicjatorów edycji fakt podwójnego autorstwa niektórych haseł umożliwia krytyczne odniesienie się odbiorcy do prezentowanych treści. Dzięki tym zabiegom teksty zawarte w *Leksykonie*, są wolne od encyklopedycznej oschłości i zawierają atrakcyjną dla czytelnika dawkę subiektywizmu. Wybrana przez pomysłodawców „autorska” formuła pozycji sprawia, iż zdarzają się różnego rodzaju powtórzenia. W V tomie *Ideji w Rosji* można znaleźć hasła, które już wystąpiły w poprzednich częściach (np. hasło *Idea rosyjska*, które wystąpiło już w II tomie). Szeroki zakres poruszonej tematyki może okazać się cechą podnoszącą wartość poznawczą *Leksykonu* i zarazem wywołującą wiele dyskusji. Tak wieloaspektowa praca będzie bowiem ciągle wydawała się niekompletna i można zarzucać jej braki, niekonsekwencję czy brak proporcji. Jednak piąty tom leksykonu *Idee w Rosji* w znaczący sposób dopełnia edycję, która pozostaje dotychczas najbogatszym źródłem wiedzy na temat różnorodnych aspektów kultury rosyjskiej w Polsce. Nowatorska pozycja łódzkiego zespołu badawczego może być interesującą lekturą zarówno dla tych, którzy chcieliby zapoznać się z kulturą rosyjską, jak i tych którzy profesjonalnie zajmują się sprawami rosyjskimi.

Monika Sidor
Katedra Literatur Słowiańskich KUL